

УДК 101(091):159.923.2

DOI: 10.31499/2307-4906.2.2021.236682

СТАНОВЛЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ЯК ЗАСОБУ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ

Іванчук Анна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0002-4994-5035

E-mail: Ivanchuck@meta.ua

У статті розглянуто проблему взаємозв'язку філософії із розвитком людини. Обґрунтовано взаємозв'язок філософської думки та розумового розвитку людини на різних етапах суспільного поступу; проаналізовано основні філософські течії, які безпосередньо впливали на реалізацію освітнього процесу. У статті доведено, що залежно від рівня розвитку наукового пізнання предмет і призначення філософії розумілися по-різному, її зміст набував того чи іншого спрямування, впливаючи певним чином на освітній процес, розуміння його сутності, визначення основних засобів розв'язання завдань щодо навчання і виховання особистості.

Ключові слова: філософія, освітній процес, антропоцентризм, саморозвиток, духовна культура, розвиток, особистість, свобода.

FORMATION OF PHILOSOPHY AS A MEANS OF HUMAN DEVELOPMENT

Ivanchuk Anna, Ph.D in Pedagogical Sciences, Associate Professor of Foreign Languages Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0002-4994-5035

E-mail: Ivanchuck@meta.ua

The article considers the problem of the relationship between philosophy and human development. The interrelation of philosophical thought and mental development of a person at different stages of social progress is substantiated. The main philosophical currents are analysed that directly influenced the implementation of the educational process. The article proves that depending on the level of development of scientific knowledge the subject and purpose of philosophy were understood differently, its content acquired one or another direction, influencing in some way on the educational process, understanding its essence, determining the basic means of solving problems of teaching and education personality. Our analysis of the scientific literature testifies to the relevance of the stated problem for thinkers, philosophers, teachers of different historical times. Depending on the level of development of scientific knowledge, its content acquired one or another direction, influencing in a certain way the educational process, understanding its essence, determining the main means of solving problems of teaching and educating the individual. The study of scientific achievements of representatives of different philosophical schools allows not only to state the commonalities and differences of their proposed ideas, but also to trace their relationship and interaction, which, being preserved and supplemented, can be an important factor in solving the problem in modern social development. The article proves that depending on the level of development of scientific knowledge the subject and purpose of philosophy were understood differently, its content acquired one or another direction, influencing in some way on the educational process, understanding its essence, determining the basic means of solving problems of teaching and education personality.

Keywords: philosophy, educational process, anthropocentrism, self-development, spiritual culture, development, personality, freedom.

В останні десятиріччя у Сполучених Штатах Америки та деяких країнах Західної Європи спостерігається підвищений інтерес до ідеї інтенсивного впровадження філософії у шкільну освіту як особливого методу опанування знань, навичок розв'язання завдань щодо інтелектуального та морального становлення учнів. Основна проблема, що викликає суперечки серед фахівців, стосується концепції і технології такої освіти. У загальному вимірі можна визначити два основних підходи до їхньої вибудови. Перший з них – культурно-інформаційний – передбачає вивчення учнями історії філософії, культури мови, а також текстів професійної філософії. Другий – діяльнісно-проблемний – орієнтується на вивчення філософії не ззовні, а з середини.

Сьогодні актуалізується вивчення й використання досвіду демократичних суспільств, у якому закладено демократичні традиції формування в дітей уміння мислити, аналізувати, критично підходити до розгляду різноманітних проблем.

Такий досвід становить велику наукову і практичну значущість, його вивчення дозволить збагатити наші уявлення про значний пласт ідей та методик, які сьогодні розроблені в світі й запроваджуються у зміст освіти.

Філософські та ідеологічні підвалини сучасних освітніх процесів за кордоном стали предметом наукових зацікавлень В. Андрущенка, В. Безпалька, Л. Буєвої, О. Джуринського, Н. Додде, І. Зязюна, М. Кларіна, К. Корсака, В. Кравця, В. Лутая, З. Малькової, Н. Побірченко, А. Яновського та ін.

Мета дослідження – проаналізувати теоретичні та прикладні аспекти навчання дітей філософствування, розкрити сутнісні ознаки та виявити взаємозв'язок філософії з розвитком людини.

Послідовність становлення філософії як засобу розвитку людини може бути схарактеризована наступним чином. Беручи початок у священній грі у загадки й суперечки, які водночас виконували функцію святкових розваг, філософія поступово переходить на вищий рівень – рівень досягнення істини. Водночас вона розвивається й у своїй елементарній формі: дебати, гра розуму, софістика й риторика [15]. Однак «агональний фактор в еллінському світі був настільки значущим, що риторика могла поширювати своє поле діяльності за рахунок філософії у її більш чистому вигляді й, будучи культурою більш численних груп, затьмарювала її, погрожуючи й зовсім скасувати» [15, с. 15].

Проведений нами аналіз наукової літератури засвідчує актуальність заявленої проблеми для мислителів, філософів, педагогів різних історичних часів. Залежно від рівня розвитку наукового пізнання її зміст набував того чи іншого спрямування, впливаючи певним чином на освітній процес, розуміння його сутності, визначення основних засобів розв'язання завдань щодо навчання і виховання особистості. Вивчення наукового доробку представників різних філософських шкіл дозволяє не лише констатувати спільності та відмінності запропонованих ними ідей, а й простежити їхній взаємозв'язок і взаємовплив, які, зберігаючись і доповнюючись, можуть стати важливим чинником розв'язання заявленої проблеми в сучасних умовах суспільного розвитку.

Філософія завжди, на всіх етапах свого розвитку аналізувала життєвий світ людини і була одним із джерел життєвої мудрості. Це і поема Гесіода «Труди і дні» («міри в усьому дотримуйся і справи свої роби вчасно»), і вірші Піфагора («на полі життя, подібно сіячу, ходи рівним і постійним кроком»), і вираз одного з семи мудреців

стародавності Фалеса («мудріший за все – час, адже він виявляє все») [13]. І коли йдеться, що мудрість – це глибокий розум, який спирається на життєвий досвід, наприклад народна мудрість, то мають на увазі саме життєву мудрість. Шопенгауер у своїх «Афоризмах життєвої мудрості» зазначав, що «поняття життєвої мудрості має ... досить іманентне значення – саме в сенсі мистецтва провести своє життя по можливості приємніше і щасливіше» [16].

У Стародавньому Китаї «єдино правильним філософським ученням» вважалося конфуціанство – теорія, створена Конфуцієм (близько 551–479 рр. до н.е.). Саме у філософській системі конфуціанства міститься основне, фундаментальне правило життєвої стратегії людини, яке покладається в основу всіх взаємовідносин людей: «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі» [7, с. 167]. Йдучи вперед, філософський світогляд звертається до своїх витоків, наближається до мудрості, намагається поряд із пізнанням першопричин і першопочатків виробити життєву стратегію, яка відповідала б часу і сутності змін, з метою використання її для формування та розвитку особистості.

Для середньовічних схоластів філософія покликана була слугувати «раціональною підтримкою для ірраціональних релігійних істин, бути служницею богослов'я» [5, с. 2]. Роль «правильної» філософії належала християнізованому аристотелизму.

Одна з центральних проблем філософії цього періоду – проблема сутності (есенції) та існування (екзистенції). Підтвердження такої думки знаходимо в працях Августина Блаженного, Ансельма Кентерберійського, Роджера Бекона, Томи Аквінського, які пізнання кожної речі зводили до відповіді на чотири запитання: 1. Чи існує річ? 2. Що вона таке? 3. Яка вона? 4. Чому (або для чого) вона існує?

Прикладом відповіді на них може бути теорія пізнання Т. Аквінського, який дотримувався раціоналістичної позиції. Він не відкидав чуттєвого пізнання, але підпорядковував його розуму, поділяючи останній на активний і пасивний. За допомогою активного Розуму, стверджував філософ, чуттєві образи трансформуються в розумові; пасивний Розум виявляє себе при переході від можливості до дійсності. Активний Розум – це божественне творче світло. Людський Розум здатний досягнути лише частку істини. Істиною в повному обсязі володіє Бог [3, с. 50].

Наприкінці XI ст. підвищується інтерес до знань про буття, про все, що існує. Бажання перемогти супротивника словом перетворюється на своєрідний спорт, що у багатьох аспектах дорівнював озброєному поєдинку.

У школах XII ст. набувають поширення словесні змагання, що супроводжувалися обманом і лайкою.

Основною рисою філософії як чинника розвитку особистості епохи Відродження стає антропоцентризм (людино-центризм). Людина розглядається не лише як основна ланка світобудови, вона уявляється творчою і мислячою істотою, «найвищим виявом творчості Бога і Природи, тому її відносини з Богом і природою рівноцінні» [3, с. 51].

На цей час припадає започаткування гуманістичного світогляду щодо розвитку особистості (Ф. Петрарка, Дж. Бокаччо, Л. Валла та ін.), який розглядається через її самосвідомість, самоствердження, усвідомлення людиною власної сили, гідності, розуму, творчості. Людина епохи Відродження – «це особистість, яка не обмежується традиціями, результати власної праці вона бачить у собі, своїх знаннях і вміннях».

Поряд з університетською і шкільною освітами, які в той час підпорядковувалися церкві, «розгортається “не церковне”, світське знання – “студія гуманна”. Особистість являється вищою цінністю» [3, с. 51], що потребує підтримки у власному інтелектуальному та моральному становленні.

У XVI та XVII ст. подальшого розвитку набуває природознавство. Цей процес супроводжувався розвитком філософських ідей, тісно пов'язаних з фундаментальними поняттями науки. До перших видатних філософів цієї епохи належав Р. Декарт, який, використовуючи сумнів і логічне мислення, намагався створити новий міцний фундамент для філософської системи.

Докладну характеристику сутності дедуктивного методу Р. Декарта подає Г. Васянович, окреслюючи чотири основні його правила.

Перше правило – вихідним пунктом наукового пізнання є визначення принципів або начал. Істинними є ті, що не викликають жодного сумніву і не потребують доведення. Їхня істинність для розуму очевидна.

Друге правило – піддавай усе сумніву! Це правило вимагає аналітичного вивчення природних явищ. Кожну складну проблему слід ділити на простіші й робити це доти, доки не прийдемо до ясних та очевидних речей.

Третє правило – дотримуватися певного порядку, логіки мислення. Єдине, що не обманює, – це людський розум. Звідси: «Я мислю, отже, я існую!». Сходження в пізнанні має відбуватися від простого до складного. Це є процес опосередкованого дедуктивного виведення, що спирається на інтуїцію.

Четверте правило орієнтує на досягнення повноти знання, на послідовність та ретельність дедуктивного виведення і вимагає повного переліку, детального огляду всіх ланок [3, с. 57–58].

Основоположна ідея картезіанської філософії повністю заперечувала вихідні положення античної грецької філософії, стверджуючи, що «наше знання про наше власне мислення більш вірогідне за наше знання про зовнішній світ» [4, с. 5].

Для філософії XVIII ст. характерне розмаїття поглядів. Скажімо, Дж. Берклі стверджував, що: реальність – це наші відчуття; речі існують остільки, оскільки вони сприймаються, відчуваються; світ – це моя свідомість, а моя свідомість – це світ; увесь світ – це комплекс відчуттів, які вкладає в нас Бог; матерії як такої не існує; дух – духовна субстанція – є реальною дійсністю [3, с. 59].

Інший філософ XVIII ст. Д. Юм заперечував можливість істинного знання щодо існування зовнішнього світу, природи. На його думку, основою знань людини є її відчуття, і все, що вона знає і може знати, – це зміст її відчуттів. Тому пізнати світ практично неможливо [3, с. 59].

Самоцінність кожної особистості стверджується у працях класика німецької філософії І. Канта (1724–1804 рр.), який проголошував її пріоритет перед будь-яким співтовариством, неможливість принесення в жертву суспільству за жодних обставин. Він убачав у праці душі людини – моральному переживанні – потужне джерело глибинного самовиміру; людині, зазначав філософ, «треба витратити зусилля на те, щоб здаватися кимось іншим, щоб у майбутньому стати таким» [9, с. 298]. До цього І. Кант додавав, що будь-яким розмірковуванням про світ має передувати з'ясування пізнавальних здібностей людського розуму, його можливостей і меж. І саме філософія має стати методом дослідження розуму, «критикою розуму» [9, с. 299].

І. Кант надавав особливого значення моральному самовдосконаленню людини як стрижневному процесові її загального саморозвитку, адже «культивування добродетності – це водночас і культивування принципів, яке має надати їм такої рушійної сили, яка б забезпечила їх домінування у ній і не дозволяла відхилитися від них» [9, с. 316]. Розуміючи свободу як передумову повноти особистісного самовияву, філософ доходить висновку про взаємодоповнюваність свободи і моральності людини, про те, що умовно повнота свободи полягає у виконанні людьми законів моральності. Тобто І. Кант стверджує принцип «завойовування свободи» через встановлення моральних відносин між людьми.

Видатним представником німецької класичної і світової філософії XVIII ст. за правом вважається Г. Гегель (1770–1831 рр.). На основі розробки категорій і законів діалектики він обґрунтував основні принципи пізнання:

1. Принцип діалектичного заперечення в пізнання (нове в пізнанні завжди виникає як заперечення старих теорій і утримання в новому позитивних елементів старих ідей).

2. Принцип відчуження (немає і не може бути пізнання без будь-якого об'єкта. Відчуження є процесом виокремлення такого об'єкта, а сам процес пізнання виступає як процес конкретизації сутнісних аспектів об'єкта пізнання, яким є світ ідей).

3. Принцип суб'єктивізації знання (досягнення абсолютного знання для окремої особистості неможливе. Абсолютне знання можливе лише при спадковості окремих людських поколінь і сукупності індивідуальних свідомостей, при переході їх для об'єктивного духу, тобто при існуванні суспільної свідомості, яка є аналогом самої реальної дійсності).

4. Принцип історизму (розвиток знання слід розглядати не як окремий акт, а як історичний процес сходження в різноманітних галузях) [3, с. 66].

Л. Фейєрбах (1804–1872 рр.) наголошував на активній позиції людини у самотворенні й стверджував, що людина – це не творення бога, а сама собі творець, вільний суб'єкт життя. У працях Л. Фейєрбаха чітко простежується думка про те, що «у волі, мисленні, почутті полягає найвища, абсолютна сутність людини як такої і мета її існування» [12, с. 31–32].

Ж.-Ж. Руссо (1712–1778 рр.) обґрунтував ідею про те, що дитина становить собою досконалу, обдаровану розумом людську сутність, а кожен відтінок індивідуального розвитку має самоцінність і містить у собі неповторні можливості людського буття [11].

Ж. Дельоз убачає основний принцип філософії у віддзеркаленні (рефлексії) того, що виступає як наявне дане. Йдеться про створення понять, але не таких, які вже існують і вимагають осмислення, а понять про те, що ще має стати об'єктом, чого поки що «немає насправді». Звідси найбільш важливим завданням філософії, на думку Ж. Дельоза, є «нове розчленування образів речей, які вважаються концептуально цілісними, і групування нових образів речі, котра ще має стати об'єктом» [6, с. 44]. У цьому сенсі Дельоз протиставляє себе «класичній» лінії філософствування, детермінованій ланцюгом Платон – Гегель, у якій смисли є перед-даними. У вченні французького філософа ці смисли породжуються Подією. Аналізу цього смислу-події він і присвятив свою роботу, що ґрунтується на трансценденталізмі й феноменології.

Відповідаючи на запитання: «Що таке філософія?», Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі

визначають її як «мистецтво формувати, робити винаходи, створювати концепти» [6 с. 10]. Саме у творенні нових концептів автори вбачають сутність філософствування і пропонують просторову модель філософії, основним формоутворювальним принципом якої виступає екстенсивне на протигагу інтенсивному. Сутність означеного підходу полягає у відмові від часу. На думку Дельоза і Гваттарі, разом із часом у філософію приликає трансцендентне, що підтверджується великою кількістю прикладів – починаючи «з давніх генеалогій, в яких оповідається про походження богів і творення ними людського світу, і завершуючи сучасною феноменологією, в якій час є конституційованим принципом чистої свідомості» [6, с. 11]. Усвідомлення часу – це насамперед головна форма самосвідомості, усвідомлення «Я», яке усувається авторами з філософії.

Ірраціоналістична філософська традиція XIX–XX ст. трактує філософію як різновид художньої творчості. Отже, держава, суспільство, різні угруповання людей або окремі мислителі завжди проголошували «єдино правильною філософією» є якесь одне вчення, тоді як інші вважалися помилковими.

Аналізуючи напрацювання філософії минулого щодо людини та її становлення, М. Бердяєв (1874–1948 рр.) доходить висновку, що філософи внаслідок «статичного характеру» їхнього мислення, «недосконало висловлювали істину про активний дух у людині та людському пізнанні» [2, с. 295], вони не показали, що «людина може бути самодостатньою», що вона «є істотою, яка долає свою обмеженість» [2, с. 299], що людину треба розглядати з позицій не «філософії користі», а «філософії цінності», що внутрішній рух людини до свого вдосконалення є ствердженням нею своєї свободи.

М. Каган виводить сутність саморозвитку особистості з позицій системного аналізу культури, розуміючи під ним засіб її становлення – істоти діяльнісної – істоти творчої, яка при цьому змушена, створюючи світ, творчо перетворювати себе. Щодо цього він пише: «Жодний стан середовища не спроможний її (людину) задовольнити, вона постійно доповнює, збагачує, розвиває, змінює не лише дане природою, але вже створене нею самою» [8, с. 12]. Одержання необхідного результату можливе лише внаслідок нарощування індивідом власних здібностей, посилення волі, характеру, тобто на основі постійного саморозвитку.

Підсумовуючи досягнення наук про людину з цього питання, М. Каган стверджує, що особистість розвивається на перетині трьох детермінант: природної, соціальної і культурної. Тому життєвий шлях, духовний образ кожної людини є неповторним.

Певні погляди на людинотворення містить філософська система М. Мамардашвілі: «Людина – це рух. Людина – це “середнє”, яке випадає в осад у результаті руху... Когітальне “я”, що виявляється як залишок у цьому русі, має саме себе утворити» [10, с. 143–144]. У цьому полягає сутність його філософії – процесуальності людини.

Інша важлива думка, висловлена філософом, пов'язана із самотворенням людини, зумовленим її соціальною природою. «Це входження у світ на своє місце, без якого не існує нових смислів існування (або взагалі немає смислу), становить собою перетворення самого себе... На місці, яке не можливо замістити, постає переосмислене й перетворене Я. Тобто, вдивляючись у самого себе, не перетвореного, не можна досягти потрібної точки, а перетворивши себе, можливо. Існування вже злилося зі мною, і я можу повернутися у точку, з якої розпочиналося моє перетворення»

[10, с. 145], – так розмірковує М. Мамардашвілі над працями Декарта.

Філософ висловлює ідею про необхідність постійного духовно-інтелектуального напруження з метою забезпечення успішності самовибудови. Він зазначає: «Ми розвиваємося разом з нашим розумінням як передумовою і частиною самого буття... Треба тілесно зануритися між брилами світу, встати на місце, що тебе очікує, і тоді – попереду народжується думка. Тому доводиться себе перетворювати і це цілком реальний... процес» [10, с. 181–182].

На думку Ахієзера, суб'єктна позиція людини у її власному розвитку динамічна, підживлюється усвідомленням, а «динаміка будь-якої системи усвідомлення... як діалог людини із власною історією, зі своїми альтернативами, можливостями і потребами, як діалог із зовнішнім непізнаним об'єктивним зовнішнім світом у процесі його освоєння, перетворення на форму внутрішнього діалогу модальності суб'єкта» [1, с. 19].

«Сходження до самого себе-кращого» розуміється більшістю філософів як самостійне, цілеспрямоване опанування власних психічних можливостей, їхнього збагачення, розвиток самодіяльності як способу адекватної самореалізації, яка завжди ширша за можливості й тому зумовлює їхній розвиток.

Досить обґрунтованим у цьому контексті уявляється підхід Д. Гусева, згідно з яким філософія – це форма «духовної культури (поряд з наукою, релігією та мистецтвом), яка прагне описати, пояснити, зрозуміти за допомогою різних методів (з-поміж яких і доведення, і віра, і естетичне почуття) у найбільш загальних, широких рисах і всесвіт, і людину» [5, с. 3]. Унаслідок широкого масштабу духовної діяльності людини філософію також можна умовно назвати «наукою про все», застосовуючи в такому випадку термін «наука» не у звуженому, а в широкому значенні. Від інших форм духовної культури філософія відрізняється насамперед глобальністю свого погляду і широкістю охоплення речей і явищ, які вона розглядає. Тому філософія значною мірою «виконує інтегральну роль у духовній культурі суспільства, пов'язуючи між собою її різні форми» [5, с. 4]. Саме цим і можна пояснити її велике освітнє значення, потужний засіб розвитку особистості.

Правомірність такої думки полягає в тому, що вона розкриває сутність філософії як пошуку відповідей на вічні запитання, спроби розібратися в усьому і пояснити все, розширити горизонти наявного, набути повного знання. Це «вільне розмірковування людини про таємниці навколишнього світу і власне призначення в ньому, це створення різних ідей, систем і вчень, які, як правило, протистоять одна одній, по-різному пояснюють всесвіт і людину» [5, с. 4]. Філософія як навчальний предмет становить собою розгляд і вивчення означеного.

У статті доведено, що залежно від рівня розвитку наукового пізнання предмет і призначення філософії розумілися по-різному, її зміст набував того чи іншого спрямування, впливаючи певним чином на освітній процес, розуміння його сутності, визначення основних засобів розв'язання завдань щодо навчання і виховання особистості. Вивчення доробку представників різних філософських шкіл дозволило не лише констатувати спільне та відмінне в розроблених ними ідеях, а й простежити їхній взаємозв'язок, взаємовплив і взаємодоповнення, виявити сутнісні характеристики, які можуть стати важливими чинниками розв'язання цієї проблеми в сучасних соціокультурних умовах.

Вивчення поглядів представників різних філософських шкіл – від стародавнього світу до сьогодення – дало змогу виявити спільне й відмінне в запропонованих ними

ідеях, простежити їхній взаємозв'язок, взаємозумовленість і взаємовплив – процесів, що, збагачуючись в умовах сьогодення, можуть стати важливим чинником розв'язання проблеми розвитку особистості дитини в контексті реформування національної системи освіти.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми реалізації філософських ідей розвитку особистості в освітньому процесі середніх загальноосвітніх закладів. Подальшого вивчення потребують питання, пов'язані з підготовкою педагогів до такої роботи, вивчення можливостей використання міжпредметних зв'язків як пролангації знань, умінь і навичок, одержаних під час філософських уроків, а також запровадження основних ідей цього предмета у позаурочну виховну роботу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ахиезер А. С. Об особенностях современного философствования. *Вопросы философии*. 1995. № 12. С. 19–23.
2. Бердяев Н. А. Судьба России. М., 1990. 354 с.
3. Васянович Г. Філософія: навч. посіб. Львів: Норма, 2005. 216 с.
4. Гегель Ф. Философия права [пер. с нем.] М.: Мысль, 1990. 524 с.
5. Гусев Д. А. К вопросу о содержании учебного курса философии в средней и высшей школе. *Наука и школа*. 2002. № 4. С. 2–17.
6. Делез Жиль. Логика смысла [пер. с фр.]. М.: Раритет, Екатеринбург: Деловая книга, 1998. 480 с.
7. Древнекитайская философия: в 2 т. М., 1994. Т. 1. С. 167–169.
8. Каган М. С. Философия культуры. СПб., 1996. 386 с.
9. Кант И. Лекции по этике. Этические мысли. М., 1990.
10. Мамардашвили М. Картезианские размышления. М.: Культура, 1993. 352 с.
11. Руссо Жан-Жак. Трактаты. М.: Наука, 1969.
12. Фейербах Л. Избранные философские произведения: 2-х т. М., 1955. Т. 2. С. 31–32.
13. Фрагменты ранних греческих философов. М., 1989. 457 с.
14. Хайдеггер М. Бытие и время. М.: Ad Marginem, 1997. 452 с.
15. Хейзинга Й. Homo Ludens: Статьи по истории культуры [пер., сост. вступ. ст. Д. В. Сильвестрова; коммент. Д. Э. Харитоновича]. М.: Прогресс-Традиция, 1997. 416 с.
16. Шопенгауэр А. Избранные произведения. М.: Просвещение, 1992. С. 189–370.

REFERENCES

1. Ahiezer, A. S. (1995). Ob osobennostjeh sovremennogo filosofstvovanija. *Voprosy filosofii – Questions of philosophy*, 12, 19–23 [in Russian].
2. Berdjaev, N. A. (1990). Sud'ba Rossii. M. [in Russian].
3. Vasianovych, H. (2005). Filosoфиia. Lviv: Norma [in Ukrainian].
4. Gegel'. (1990). Filosofija prava [per. s nem.] M.: Mysl' [in Russian].
5. Gusev, D. A. K voprosu o soderzhanii uchebnogo kursa filosofii v srednej i vysshej shkole. *Nauka i shkola – Science and school*, 4, 2–17 [in Russian].
6. Delez, Zhil'. (1998). Logika smysla [per. s fr.]. M.: Raritet, Ekaterinburg: Delovaja kniga [in Russian].
7. Drevnekitajskaja filosofija. (1994). (Vols. 1–2; Vol. 1). M. [in Russian].
8. Kagan, M. S. (1996). Filosofija kul'tury. SPb. [in Russian].
9. Kant, I. (1990). Lekcii po jetike. Jeticheskie mysli. M. [in Russian].
10. Mamardashvili, M. (1993). Kartezijskie razmyshlenija. M.: Kul'tura [in Russian].
11. Russo, Zhan-Zhak. (1969). Traktaty. M.: Nauka [in Russian].
12. Fejerbah, L. (1955). Izbrannye filosofskie proizvedenija. (Vols. 1–2; Vol. 2). M. [in Russian].
13. Fragmenty rannih grecheskih filosofov. (1989). M. [in Russian].
14. Hajdegger, M. (1997). Bytie i vremja. M.: Ad Marginem [in Russian].
15. Hjojzinga, J. (1997). Homo Ludens. Stat'i po istorii kul'tury [per., sost. vstup. st. D. V. Sil'vestrova; komment. D. Je. Haritonovicha]. M.: Progress-Tradicija [in Russian].
16. Shopengaujer, A. (1992). Izbrannye proizvedenija. M.: Prosveshhenie [in Russian].